

Uluslararası Ali b. Osman el-Ûşî Sempozyumu Bildirileri

«Али бин Осмон ал-Оший» аттуу эл аралык симпозиумдун
илимий макалалары

Editör / Редактор

Ferhat GÖKÇE/ Ферхат Гөкче

Türkiye Diyanet Vakfı Oş Devlet Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

Бишкек-2018

Түркия Диянет Фонду жана ОшМУнун
теология факультети

Бишкек -2018

Ali b. Osman el-Üşî'nin Mâtürîdî Kelâmına Katkıları

Abdullah Demir*

Öz

Mâtürîdî kelâmcısı ve Hanefî fakihî Ebû Muhammed Siracüddin Ali b. Osman b. Muhammed b. Süleyman et-Teymî el-Fergânî el-Üşî (ö. 575/1179), Fergana vadisinde günümüzde Kırgızistan toprakları içinde bulunan Oş şehrinde doğdu. Türk asıllı âlimlerden olan Üşî, Mâtürîdî kelâmına dair manzum risâlesi *el-Emâlî*, hadise dair eseri *Nisâbü'l-ahbâr* ve itikadi meselelere dair bilgi içeren fıkıh kitabı *el-Fetâva's-Sirâciyye* ile Hanefî-Mâtürîdî din anlayışına katkı sağlamıştır. Üşî, o dönemde bölgenin önemli ilim merkezleri olan Buhara ve Semerkant'ta bulunmuş ve Hanefî-Mâtürîdî âlimlerden ders almıştır. Nasırüddin Muhammed b. Yusuf es-Semerkandî, Ebû Abdullah Nasırüddin Muhammed b. Süleyman el-Üşî, Ebü'l-Mehasin Zahirüddin Hasan b. Ali el-Merginânî, Abdullah b. Ebü'l-Muzaffer en-Nesefî, Ebü'l-Kasım Mahmud b. Ali b. Nasr en-Nesefî, Alaeddin el-Üsmendî, Ebü'l-Kasım Ali b. Hüseyin el-Bistamî, Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin oğlu İmadüddin Hasan b. Ali el-Pezdevî ve Seyfeddin Muhammed b. Muhammed el-Baharzî, ders aldığı hocalarıdır. Üşî'nin Mâtürîdî kelâmına dair bilgilerini, hocaları aracılığıyla ilk dönem Mâtürîdî kaynaklarından aldığı anlaşılmaktadır. Mâtürîdî kelâmını özlü biçimde ortaya koyan *Lübâbü'l-kelâm* adlı eserin müellifi Alâeddin el-Üsmendî, onun hocasıdır. Bir diğer hocası Ebû Abdullah Nasırüddin Muhammed b. Süleyman el-Üşî, *Telhisü'l-edille* adlı hacimli kelâm eserinin müellifi Mâtürîdî âlimi Ebû İshak Zahid es-Saffâr'ın öğrencisidir. Zaten Üşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye* adlı eserinde Ebû İshak es-Saffâr'ın *Telhisü'l-edille*'sine atıf yapmaktadır. Hocası Ebû Sabit Hasan b. Ali el-Pezdevî ise Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'nin yeğenidir. Hasan el-Pezdevî, babası Ebü'l-Yüsr'un ölümü sonrası *Usûlü'd-dîn* adlı Mâtürîdî kelâmına dair eserin müellifi amcası Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'nin himaye ve terbiyesi altında yetişmiş ve ondan ders almıştır. Üşî'nin Mâtürîdî kelâmına katkıları şöyle sıralanabilir. 1) *Emâlî*, dönemin rağbet gören tasavvuf edebiyatı formu olan manzum türde yazılmış Mâtürîdî kelâmına dair bilinen ilk eserdir. *Emâlî*'nin sonraki dönemlerde Mâtürîdî kelâmına dair yazılan akaid manzumelerine örnek olduğu söylenebilir. 2) *Emâlî* kasidesi, Mâtürîdî kelâmına dair görüşlerin öğrenilmesi, öğretilmesi ve yaygınlaşmasında önemli bir yere sahiptir. *Emâlî*'nin üzerine pek çok şerh yazılması, Türkçe ve Farsça gibi dillere tercüme edilmesi ve dünyanın farklı kütüphanelerinde pek çok yazma nüshalarının bulunması, bu etkinin bir kanıtı olarak ifade edilebilir. 3) Kelâm aleyhtarlığının Hanefîler arasında güçlendiği bir dönemde yaşayan Üşî'nin *el-Fetâva's-Sirâciyye* adlı eserinde kelâm ilminin dinen yasaklanmadığını ifade ederek bu ilim aleyhinde nakledilen rivayetleri cevaplandırmasının, kelâm ilminin ve Mâtürîdî kelâmının Hanefîler arasında benimsenmesinde olumlu etkiye bulunduğu düşünülebilir. *Emâlî*'nin şerh ve tercümeleri üzerinde yapılacak kapsamlı akademik araştırmalar, Üşî'nin Hanefî-Mâtürîdî din anlayışına katkılarını daha da belirginleştirecektir.

Anahtar Kelimeler: Mâtürîdîlik, Ali b. Osman el-Üşî, Üşî, *Emâlî Kasidesi*, *Lâmiyye*, *Kaside Yekûlü'l-abd*.

The Contributions of Ali b. Uthmān al-Üshî to Mātūrīdī Kalām

Abstract

Mātūrīdīte theologian and Hanafī scholar Sirāj al-Dīn Ali b. Uthmān al-Üshī (d. 575/1179) was born in Farghānī Valley, in Üsh city, which is a part of Kyrgyzstan today. al-Üshī is a Turkish-born scholar and he contributes to Hanafī-Mātūrīdī religious understanding with his works, namely the *Bad' al-amālī* which includes 66 or 68 lines theological poem composed by him on Mātūrīdī kalām, *Nişāb al-akhbār wa-tadhkirat al-akhyār* on Hadith and *al-Fatāwā al-Sirājiyya* which is a collection of his Hanafī legal

* Doç., Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Kelam ve İslam Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı, abdemir@ybu.edu.tr

opinions that also includes knowledge on creed issues. al-Ūshī had been in Bukhara and Samarqand which used to be the important science centers at that time and he took lessons from Ḥanafī-Māturīdī scholars. Muḥammad b. Yūsuf al-Samarqandī, Abū Abdullah Sulaymān al-Ūshī, Abū'l-Maḥāsīn al-Marghīnānī, Abdullāh b. Abū'l-Muẓaffar al-Nasafī, Abū'l-Qāsim Maḥmūd al-Nasafī, Alā' al-Dīn al-Usmandī, Abū'l-Qāsim Alī al-Bisṭāmī, Abū'l-Uṣr al-Bazdawī's son Imād al-Dīn Ḥasan b. Alī al-Bazdawī, and Saif-al-Dīn al-Bākhārī are the scholars he took lessons from. It is understood that al-Ūshī obtains his Māturīdī kalām knowledge from the first period Māturīdī sources via his scholars. Alā' al-Dīn al-Usmandī, who is the author of *Lubāb al-kalām*, which introduces Māturīdī kalām elaborately, is his scholar. Another scholar of him Abū Abdullah al-Ūshī is the student of Abū Ishāq Ibrāhīm b. Ismā'īl al-Zāhid al-Ṣaffār al-Bukhārī (d. 534/1139) who is also a Māturīdī scholar and the author of *Talkhīṣ al-adilla li-qawā'id al-tawḥīd* which is a voluminous kalām work. Besides, in his work *al-Fatāwā al-Sirājiyya*, al-Ūshī cited from al-Ṣaffār al-Bukhārī's work, *Talkhīṣ al-adilla*. On the other hand, his scholar Abū Sābit Ḥasan b. Alī al-Bazdawī is the nephew of Abū'l-Yusr al-Bazdawī. After the death of his father Abū'l-Uṣr al-Bazdawī, Ḥasan al-Bazdawī grows up under the care and supervision of his uncle Abū'l-Yusr al-Bazdawī and he took lessons from him who is the author of *Uṣūl al-Dīn*, a book on Māturīdī kalām. The contributions of al-Ūshī to Māturīdī kalām are as follows: 1) al-Ūshī's work, *Bad' al-amālī* is written in verse which is the popular mystic literature form of the period, and it is the first known work in verse on Māturīdī kalām. It can be said that after subsequent periods *Ḥaṣīdat Bad' al-amālī (al-Lāmiyya fi 'l-tawḥīd, Ḥaṣīdat Yaḳūlu'l-Abd)* becomes an example for theological poem on Māturīdī kalām and some other similar works are also written. 2) *Bad' al-amālī* has an significant place in learning, teaching, and spreading the views on Māturīdī kalām. *Bad' al-amālī* has been explained in numerous commentaries, translated into many languages as Turkish and Farsi, and different libraries in the world have many of its manuscripts; all these things could be proof of this significance. 3) al-Ūshī lived in a period in which the opposition to Kalām among Ḥanafī were growing stronger. In his work *al-Fatāwā al-Sirājiyya*, by arguing that Kalām is not forbidden by religion or reprehensible he replies the narrated rumors against this science and he defends it. Thus, it is considered that he has a positive impact on Ḥanafīs' adopting ilm al-kalām and Māturīdī kalām. The works that are written to explain it and translations of *Bad' al-amālī* would make the contributions of al-Ūshī to Ḥanafī-Māturīdī religious understanding more refined.

Keywords: Māturīdiyya, Alī b. 'Uthmān al-Ūshī, al-Ūshī, *Ḥaṣīdat Bad' al-amālī*, *al-Lāmiyya fi 'l-tawḥīd*, *Ḥaṣīdat Yaḳūlu'l-Abd*.

GİRİŞ

Bu çalışmada, Siracüddin Ali b. Osman el-Ūşī'nin Mâtürîdî kelâmına katkıları ortaya konulmaya çalışıldı. Bu hususun ortaya konulabilmesi, onun Mâtürîdî kimliğinin doğrulanması ile mümkün olabilir. Dolayısıyla bu tebliğde, ilk olarak Ali b. Osman el-Ūşī'nin İmam Mâtürîdî'nin önderliğini yapmış olduğu Hanevî-Mâtürîdî din anlayışını benimsediğine yönelik kanaat, ispatlanmaya çalışıldı. Bu kanaatin sağlam temellere dayandırılması oldukça önemsenmektedir. Zira Mâverâünnehir bölgesinde yetişen Hanevî âlimlerin tamamının, Mâtürîdî'nin önderliğini yaptığı kelâm yöntemini esas alan din anlayışını benimsedikleri yönündeki ön kabullerin ihtiyatla karşılanması gerektiğini düşünmekteyiz.

1. MEZHEBİ KİMLİĞİ: ŪŞÎ, HANEFÎ-MÂTÜRÎDÎ Mİ YOKSA HEM FIKİHTA HEM DE İTİKATTA HANEFÎ Mİ?

Mâverâünnehir bölgesindeki Hanevî âlimlerin tamamının “Mâtürîdî” olarak nitelendirilmesi isabetli olmayabilir. Zira Mâtürîdîlik bir kelâm mezhebidir. Kelâm ilmini benimsemeyen, bu ilmi haram veya mekruh olarak gören, kelâm yöntemi kullanmaktan

bilinçli bir tercihle uzak duran ve kelâmın kapsamına aldığı konu ve tartışmalardan uzak durulması gerektiği düşünen âlimler, Hanefî'dirler ancak Mâtürîdî olarak anılmaları yaklaşık olarak 578/1182 öncesi için yani Batı Karahanlılar dönemi ve öncesi için sorunludur.

“Mâtürîdî” olarak anılmamaları gerektiğini düşündüğümüz Hanefîlerin, kelâm karşıtlığı konusunda görüşlerine atıf yaptıkları bölgedeki liderleri, Ebû'l-Kâsım es-Saffâr'dır (ö. 336/947). Kelâm yöntemini ve kelâm ilmini benimseyen Hanefîler'in bölgedeki öncüsü ise Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'dir (ö. 333/944). Her iki âlimin aynı dönemde yaşamış oldukları ve kelâm ilmi özelinde Hanefîler arasında gelişen farklı anlayışları temsil ettikleri, göz önünde tutulmalıdır. Klasik eserlerde, Buhara ve Semerkant Hanefîlerinin fikhî ve itikadî konularda farklı kanaatlere sahip olduklarına ilişkin ifadeler rastlanır. Kelâma karşı mesafeli duran ve fakih hüviyetleri ağır basan Hanefîler, kelâm ilminin dinî meşruiyeti, fetret ehlinin yükümlülüğü, imanın yaratılmışlığı ve imanda ikrar şartı gibi konularda mütekellim yönü ağır basan Hanefîlerden farklı düşünmektedir. Kelâma mesafeli bir tutum takınan Hanefîler, imanın mahlûk olmadığını, haberî sıfatların te'vil edilmemesinin daha doğru olduğunu, peygamberin daveti olmadan sadece akla dayanılarak yüce bir yaratıcıya inanma yükümlülüğünün başlamayacağını, fetret ehlinin sorumlu tutulmayacağını ve Ebû Hanîfe'nin âhir ömründe kelâmla meşguliyeti terk ettiğini düşünmekte ve savunmaktaydı. Bu kişiler, iman tanımına amelin dâhil olmadığı ve imanın artıp eksilmeyeceği gibi konularda Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini benimsemekle birlikte, akaid risâlesi muhteviyatını aşacak şekilde kelâmî konularda konuşulmasını mekrûh kabul etmekteydi. Bu anlayış kendilerini fıkhîta ve itikatta Hanefî olarak konumlandırmaktaydı. Fıkıh ve kelâma dair bu tartışmaların geneline bakıldığında, istisnaları olmakla birlikte, her iki şehir özelinde ortaya çıkan bu ayrışmanın, yöntemsel farklılığa dayandığı anlaşılmaktadır. Bu tartışmalarda tarafların konumunu belirlememize imkan sağlayan üç önemli mihenk bulunmaktadır. Bunlar; kelâm ilmine ve yöntemine karşı takınılan tavır; sadece akla dayanılarak yüce bir yaratıcıya inanma yükümlülüğü olup olmadığı tartışmasındaki duruş ve imanın yaratılmışlığı yani mahluk olup olmadığı konusundaki yaklaşım farklılıklarıdır.¹

İmam Mâtürîdî'nin *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'da kelâm ilminin önemli ve gerekli olduğunu, ayrıca dinen yasak ve sakıncalı da olmadığını savunduğu görülür.² Onun bu duruşu ve kelâm savunusu, Mâverâünnehir'de bir grup tarafından devam ettirilmiştir. Ebû'l-Yûsr el-

1 Hanefîler arasındaki yöntemsel farklılık hakkında bk. Abdullah Demir, “Mâtürîdî Gelen-ekinin Teşekkül Sürecinin Teorik Temelleri: Mâverâünnehirli Mütekellim Hanefîlerin Din Anlayışı”, in *Felsefesi Açısından Mâtürîdî Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi III = Philosophy of Religion and Mâtürîdî: Classical and Contemporary Texts III*, ed. Recep Alpyağıl (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 19-48. Ayrıca bk. Abdullah Demir, *Ebû İshak es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2018), 291-304.

2 Mâtürîdî ise “Peygamberler ve bizler, kâfirleri İslâm'a ve tevhid inancına davet etmekle emrolunduk. Bu davet yapıldığında muhataplar delil ve açıklama isteyecekler ve tartışma kaçınılmaz olacaktır. Bu nedenle kelâmî konularda konuşma ve tartışmalar mahzurlu değildir, mübahdır” demektedir. Bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, (İlmî Kontrol: Bekir Topaloğlu, nşr. Ahmet Vanlıoğlu v.dğr. I-XVII, İstanbul: Mizan Yay., 2005-2010), 2: 165; 168: 217-218.

Pezdevî'nin *Uşûlû'd-dîn*'de³, Ebû Şekûr Muhammed es-Sâlimî'nin (ö. 460/1068'den sonra) *et-Temhîd fî beyânî't-tevhîd*'de⁴, Ebû'l-Muîn en-Neseî'nin *Baḥrû'l-kelâm*'da⁵, Ebû İshak Zahid es-Saffâr'ın (ö. 534/1139) *Telhîşü'l-edille li-kavâ'idî't-tevhîd*'de⁶, Alâeddin el-Üsmendî'nin *Lübâbü'l-kelâm*'da⁷, Sâbûnî'nin *el-Kifâye fî'l-hidâye*'de⁸ ve Ali b. Osman el-Üşî'nin *el-Fetâva's-Sirâciyye*'de⁹ kelâm ilmini ve yöntemi müdafaa ettiği dikkatleri çekmektedir.

Bu konu ile bağlantılı olan Ebû Yûsuf'a (ö. 182/798) nispetle aktarılan kelâmın zındıklığa sebep olduğuna dair rivayetin, İmâm Mâtürîdî ve onun kelâm yöntemini benimseyen Hanefîler ile kelâma mesafeli duran Hanefîler tarafından farklı şekillerde yorumlandığı görülür. Mâtürîdî, İsrâ sûresinde yer alan “Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruh, Rabbimin emrindendir. Size ancak az bir bilgi verilmiştir” (el-İsrâ 17/85) âyetinin tefsirinde, Ebû Yûsuf'a bu sözün nispetini nakletmekte ancak bununla doğrudan ve mutlak olarak kelâmın değil sonuca ulaşması mümkün görünmeyen ve sapkınlığa yol açan tartışmaların kastedildiğini belirtmektedir. Ayrıca Mâtürîdî, “Onlarla en güzel şekilde tartış” (en-Nahl 16/125) âyetini delil göstererek, inanç konularında konuşmanın ve kelâm ilmiyle uğraşmanın mubah olduğunu savunmaktadır.¹⁰ Mâtürîdî'nin kelâm anlayışını kendi döneminde yaymaya çalışan Ebû İshak Zahid es-Saffâr da benzer şekilde Ebû Yûsuf'un “Kim dini düşmanca bir tavırla elde ederse, zındık olur; kim malı kimya ile elde ederse, iflas eder; kim de garîbu'l-hadis'i talep ederse yalancı olur.” dediğini kabul eder ve aktarır. Ayrıca bu sözün bazı rivayetlerde “Dini kelâm ile talep eden zındık olur” şeklinde nakledildiğini de belirtir. Buna karşın Saffâr'a göre zındıklığa sebep olmakla nitelenen kelâm; felsefecilerin, düşmanca bir tavırla tartışanların ve ehil olmayan kişilerin durumunu ifade etmektedir. Yoksa ona göre gerek Ebû Hanîfe'den gerekse Ebû Yûsuf'tan inançla ilgili konularda tartışmanın yasaklanmasına dair aktarılan sözler, doğrudan kelâm ilmini hedef almış olamaz. Bu görüşünü, aynen Mâtürîdî gibi “Onlarla en güzel şekilde tartış” âyetine dayandırır. Bu âyette, hak ve gerçeğin ortaya çıkması amacıyla tartışma yapılmasının yasaklanmadığını, aksine emredildiğini düşünmektedir. Dolayısıyla eleştirilen, bir sonuca ulaşması mümkün görünmeyen inatlaşma ve taassuba dayalı tartışmalar ile ilmî yeterliliği

3 Ebû'l-Yûsûr Muhammed b. Muhammed Pezdevî, *Uşûlû'd-dîn*, thk. Hans Peter Linss (Kahire: Dâru İhyâi'l-kütübî'l-Arabiyye, 1383/1963), 3-4, 258.

4 Ebû Şekûr Muhammed b. Abdüsseyyid es-Sâlimî el-Keşşî, *et-Temhîd fî beyânî't-tevhîd*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, nr. 001153, vr. 192a-192b.

5 Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed Neseî, *Baḥrû'l-kelâm*, thk. Veliyyüddîn M. Sâlih el-Farfûr (Dimeşk: Mektebetü'l-Farfûr, 1421/2000), 61.

6 Saffâr, *Telhîşü'l-edille*, 1: 32-33. Ayrıca bkz. Abdullah Demir, “Mâtürîdî Âlimi Ebû İshâk Zâhid es-Saffâr'ın Kelâm Müdâfaası”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/1 (Haziran 2016): 445-502.

7 Alâeddin Muhammed b. Abdilhamîd Üsmendî, *Lübâbü'l-kelâm*, thk. M. Sait Özervarlı (İstanbul: İSAM Yay., 2005), 37-38.

8 Nûreddin Ahmed b. Mahmûd Sâbûnî, *el-Kifâye fî'l-hidâye*, thk. Muhammed Aruçi: İSAM Yayınları, 1435/2014), 39-41.

9 Sirâciüddîn Alî b. Osmân el-Üşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, thk. Muhammed Osmân el-Bestevî (Güney Afrika: Dâru'l-ulûmi'z-Zekeriyya, 1432/2011), 310-311.

10 Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8: 349- 350.

olmayan kişilerin boş çekişmeleridir.¹¹ Kelâm yöntemini benimseyen Hanefîler yani Hanefî-Mâtürîdîler, bilgi kaynakları arasında yer alan “âhâd rivayetleri” sıhhatini ve bağlamını dikkate alarak yorumlamayı tercih ederler. Aynı yöntemi Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf’tan nakledilen kelâm aleyhtarı rivayetlere de uygulayarak bu nakilleri sözün maksadı ile diğer rivayet ve delilleri dikkate alarak değerlendirmektedirler. Başta İmam Mâtürîdî olmak üzere Ebû’l-Hasan er-Rüstüfeğnî (ö. 345/956), Ebû’l-Hüseyn Muhammed b. Yahyâ el-Beşâgarî (ö. IV./X. yüzyıl), Ebû Bekir el-İyâzî (ö. IV./X. yüzyılın ikinci yarısı), Ebû Seleme es-Semerkindî (ö. IV./X. yüzyılın ikinci yarısı), *Cümelü usûli’-d-dîn* şârihi İbn Yahyâ (ö. IV./X. yüzyılın ikinci yarısı), Ebû Nasr İshak b. Ahmed es-Saffâr (ö. 405/1014), İmamü’ş-Şehîd İsmâil b. Ebî Nasr İshak es-Saffâr (ö. 461/1069), Ebû Şekûr Muhammed es-Sâlimî el-Keşî (V./XI. yüzyılın ikinci yarısı), Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim el-Hasîrî (500/1107), Ebû’l-Muîn en-Neseî (ö. 508/1115), Ahmed b. Mûsâ el-Keşî (ö. 550/1155), Mahmûd b. Zeyd el-Lâmişî (ö. 522/1128), Ebû İshak İbrâhim b. İsmâil Zahîd es-Saffâr (ö. 534/1139), Ebû Hafs Ömer en-Neseî (ö. 537/1141), Alâeddin es-Semerkindî (ö. 539/1144), Tâhir b. Ahmed el-Buhârî (ö. 542/1147), Alâeddin el-Üsmendî (ö. 552/1157), Siracüddin Ali b. Osman el-Üşî (ö. 575/1179) ve Nureddin es-Sâbûnî (ö. 580/1164), Mâtürîdî’nin kelâm anlayışını kendi dönemlerinde benimseyen Hanefîlerdir. Dolayısıyla bu âlimlerin Hanefî-Mâtürîdî kimliği ile anılmalarının doğru olacağını düşünmekteyiz.¹²

Oysa kelâm karşıtlığının bölgedeki öncülüğünü yaptığı anlaşılan Ebû’l-Kâsım es-Saffâr’ın ve onun gibi düşünen Hanefîlerin başka bir ifade ile fıkıhta ve itikatta kendilerini sadece Hanefî olarak tanımlayanların, bilinçli olarak kelâmdan uzak durmayı tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Bölgede Samânîler, Batı Karahanlılar ve sonrasındaki dönemlerde çoğunluğu oluşturdukları anlaşılan bu düşüncedeki Hanefîler, Ebû Hanîfe’nin oğlu Hammâd’a kelâm ilmiyle ilgilenmeyi ve bu alanda münâzarayı yasakladığına dair rivayeti, lafzi anlamı üzere aynen benimseyerek, kelâm ilmiyle ilgilenmenin tavsiye edilen bir uğraş olmadığı hususunda birleşmişler ve bu düşüncelerini telif ettikleri fıkıh kitaplarında da dillendirerek ısrarla savunmuşlardır. Kelâmdan uzak duran bu Hanefîlerin şahsî yaşantılarında da bu yönde davranarak kelâm eseri telif etmedikleri gibi kelâmî tartışmalara dâhil olmaktan uzak durdukları anlaşılmaktadır. Örneğin kendi döneminde Horasan bölgesindeki Hanefîlerin reisliğini üstlenen Saîd b. Muhammed el-Üstüvâî’nin (ö. 432/1041), *Kitâbü’l-İ’tikâd* adlı eserinde, kelâmı reddeden uzun bir bölüm bulunmaktadır.¹³ Üstüvâî, Ebû Hanîfe’nin itikadî görüşlerini yansıttığını düşündüğü ve iddia ettiği eserinde, “Meşâyihimiz kelâma dalmaktan uzak durdu. İtikadî konularda nakille iktifa etmek övülen bir tutumdur. Kelâm ile ilgilenildiğinde ihtilaflı konulara dalınmış olunur. En doğru yol, kelâmdan uzak durmaktır.” diyerek açıkça kendi duruşunu ortaya koymuştur.¹⁴ Ayrıca eserin son cümlesi olarak ise “Kim bu rivayetleri kabul ederse, sözleri ve tercihleri dine uygun olan ve

11 Ebû İshâk İbrâhim b. İsmâil ez-Zâhid es-Saffâr, *Telhişü’l-edille li-kavâ’idi’t-tevhîd* (Beyrut: el-Ma’hedü’l-Almânî li-ebhâsi’ş-Şarkıyye, 1432/2011), 1: 57.

12 Bu konuda ayrıca bk. Demir, “Zâhid es-Saffâr’ın Kelâm Müdâfaası”, 445-502.

13 Saîd b. Muhammed Üstüvâî, *Kitâbü’l-İ’tikâd: Akidetün merviyetün anhü el-İmâmü’l-A’zam*, thk. Seyit Bahçıvan (Beyrut: Dâri’l-kütübi’l-ilmiyye, 1426/2005), 199-212, 213-232.

14 Üstüvâî, *Kitâbü’l-İ’tikâd*, 212.

kelâmdan uzak duran anılan âlimlere uysun.” nasihatini ve temenisini dillendirmiştir.¹⁵ Meşhur Hanefî fakihî Kādîhan (ö. 592/1196) ise rüyasında Allah’ı gördüğü iddiasında bulunan kişinin, puta tapandan daha kötü olduğuna dair Mâtürîdî’nin görüşünü ve bu konuda Semerkant âlimlerin “Allah’ın rüyada görüldüğü iddiası, bâtıldır.” kanaatini kısaca aktardıktan sonra “Bu konuda konuşmamak daha iyidir.” şeklindeki kişisel anlayışını ifade etmektedir. “Bu konuda konuşmamak daha iyidir.” ifadesi, onun kelâmî konularda konuşulmamasını tercih ettiğini gösterir. Zaten o gereğinden fazla kelâmla meşguliyetin mekruh olduğunu açıkça belirtir. Bu konuyla ilgili “Kur’an ve fikhâ tazîm vâcibtir. Kelâm ilmini öğrenme ve kelâmî konularda tartışma yapmak hususunda ise ihtiyaçtan fazlası mekruhtur.” görüşü ona aittir. Ayrıca Ebû Hanîfe’nin oğlu Hammâd’a kelâmla meşgul olmayı yasakladığına dair rivayete de aynı bağlamda yer vermektedir. Onun bu tutumu, kelâm ilmiyle ilgilenmeyi doğru bulmadığının kanıtıdır.¹⁶ O dönemde bazı Hanefî âlimlerin, Ebû Hanîfe’nin ve Ebû Yûsuf’un kelâmla meşguliyeti yasakladığını düşünceleri nedeniyle bu ilme mesafeli durduğu anlaşılmaktadır. Bu hususu Ebû’l-Yûsuf el-Pezdevî, *Uşûlû’d-dîn* adlı eserinde dile getirir. Kelâmın dinen meşrûiyetini açıklamaya gayret eden Pezdevî, “Bilginler kelâm ilmini öğrenme, öğretme ve bu konuda eser yazma hususunda anlaşmazlığa düştüler” demektedir ve eserinin son kısmında “Mâverâünnehir ehlinin çoğunluğunun” bu ilmi câiz görmediğini ve yasakladığını belirtmektedir. Ayrıca bölgede kelâmla uğraşana iyi gözle bakılmadığına, kelâmcıların hafife alındığına ve bu ilim yerine fıkha önem verildiği gözlem ve tespitini de paylaşmaktadır.¹⁷ Mâverâünnehir’de Hanefî âlimlerin her dönemde baskın olduğu göz önünde alındığında onun “Mâverâünnehir ehlinin çoğunluğu” ifadesi ile kelâmdan uzak duran Hanefî din anlayışını kastettiği açıktır. Hanefîler arasında yaygınlaşan bu anlayışın bir sonucu olarak kelâm ilmi ve kelâmcılar aleyhindeki fetvâlar, Hanefî fıkıh kitaplarında bile yer almıştır. “Kelâmcıların şâhitliği kabul edilmez.”, “Mütekelemin arkasında namaz kılınmaz.”, “Kelâmcılar âlim sayılmaz.”, “Kelâm ile ilgilenen kimsenin adı ulemâ sınıfından silinir.”, “Kelâm kitapları ilim eseri sayılmaz.”, “Âlim denilince bunun kapsamına sadece fıkıhçı ve hadisçiler dâhildir, kelâmcılar girmez.” ve “Gereğinden fazla kelâmla meşguliyet mekruhtur.” şeklindeki fetvâları, bu hususa örnek olarak verilebilir.¹⁸ Batı Karahanlılar dönemi fakihî Muhammed b. Yûsuf es-Semerkandî’nin (ö. 556/1161) *el-Mülteka’ fi’l-fetâvâ’l-Hanefiyye* adlı eserinde Ebû’l-Leys Ubeydullah el-Buhârî’nin (ö. 258/872) “Kelâm ile ilgilenen kimsenin adı ulemâ sınıfından silinir.” sözü ve Ebû’l-Kâsım es-Saffâr’ın (ö. 336/947) “Kelâm kitapları, ilim eseri sayılmaz.” şeklindeki fetvâsı nakledilir.¹⁹ Kelâm ilminden ve kelâm yöntemini kullanmaktan özellikle uzak duran ve kelâm alanında da eseri bulunmayan Mâverâünnehirli Hanefî fakihlerin diğer bir ifade ile mezhebi kimliklerini fıkıhta ve itikatta Hanefî belirten Hanefîlerin, anılan gerekçeler sebebi ile Hanefî-Mâtürîdî olarak nitelendirilmesi isabetli görünmemektedir. Zira bu âlimler, kelâm ilminden bilinçli

15 Üstüvâî, *Kitâbü’l-İ’tikâd*, 233.

16 Fahrreddîn Hasan b. Mansûr el-Özkendî Kādîhan, *Fetâvâ Kādîhân*, thk. Sâlim Mustafa el-Bedrî (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1865), 3: 329, 331.

17 Pezdevî, *Uşûlû’d-dîn*, 3-4, 258.

18 Demir, “Zâhid es-Saffâr’ın Kelâm Müdâfaası”, 458.

19 Muhammed b. Yûsuf Semerkandî, *el-Mülteka’ fi’l-fetâvâ’l-Hanefiyye*, thk. Mahmûd Nassâr-Seyyid Yûsuf Ahmed (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1420/2000), 275, 449.

olarak uzak durmaktadırlar ve kendilerini kelâmî bir faaliyet içinde görmek istememektedirler.

Ancak belirtmek gerekir ki kelâmdan uzak duran Mâverâünnehir bölgesindeki fakihler de yaklaşık olarak 578/1182 yılından itibaren itikatta İmam Mâtürîdî'yi önder kabul ettiklerini dile getirmeye başlamışlardır. Dolayısıyla bu tarihten sonra farklı din anlayışlarına sahip Hanefî grupların kendilerini bir anlamda fıkhîta Hanefî itikatta Mâtürîdî olarak nitelendirdikleri tespit edilebilmektedir. İmam Mâtürîdî'nin kelâma mesafeli duran Hanefîler tarafından bile "Ehl-i sünnet'in reisi" olarak anılmaya başlamasında ve Mâtürîdîliğin bölgede Ehl-i sünnet kelâm mezhebi olarak kabul görmesinde, bölgede yayılmaya ve güçlenmeye çalışan Eş'ârîler ile yaşanan tartışmaların etkili olduğu söylenebilir.²⁰ Örneğin kelâma mesafeli duran Hanefîlerin önemli isimlerinden Fahreddin Kādîhan (ö. 592/1196), Mâtürîdî'yi hem de bir fetvâ eserinde açıkça "eş-Şeyh el-İmam Reîsü Ehlî's-sünne Ebû Mansûr el-Mâtürîdî" şeklinde "Ehl-i sünnet'in lideri" olarak anmaktadır.²¹ Onun *Fetâvâ Kādîhan*'ın imlâsına 578/1182'de başladığı ve 592/1196 yılında vefat ettiği dikkate alındığında, Mâtürîdî'yi oldukça açık ve net olarak Ehl-i sünnet'in reisi olarak bir fıkıh eserinde anması, VI. (XII). yüzyılın son yarısında (Hicrî 550-600) Mâtürîdî'nin mezhep lideri olarak genel kabul gördüğünü teyit eder. Zira Mâtürîdî sadece Mâverâünnehir Hanefîleri'nin reisi olarak değil, çağdaş olan mütekellim Sâbûnî ve fakih Kādîhan tarafından artık açıkça "Ehl-i sünnet'in reisi" olarak anılmaktadır. Kādîhan'ın fetvâ eserinde yer alan bu nitelendirme, Mâtürîdî'nin bir kelâm mezhebinin lideri olarak bilinirliğinin kelâma mesafeli Hanefîler tarafından da kabul edildiğini göstermektedir. Zaten bu dönemde Semerkant ve Buhara'ya ziyaret eden Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) İmam Mâtürîdî'den "Mâverâünnehir âlimlerinin tâbi olduğu önder" olarak söz etmektedir.²² Dolayısıyla bu yıllarda İmam Mâtürîdî'nin hem Hanefî-Mâtürîdîler hem de kelâm karşıtı fakih Hanefîler/Fıkıhta ve itikatta Hanefî olanlar tarafından bir önder olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Mâtürîdî kelâmının fakih Hanefîler'den ziyade mütekellim Hanefîler'in başka bir ifade ile Hanefî-Mâtürîdîler'in gayretleri ile varlığını koruduğuna ve yayılma imkanı bulduğuna dair kanaatimizi açıkça belirtmemiz yerinde olacaktır.

Kelâm aleyhtarlığının Hanefîler arasında güçlendiği bir dönemde yaşamış olan el-Üşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye* adlı eserinde kelâm aleyhinde nakledilen rivayetleri aynen İmam Mâtürîdî ve diğer takipçileri gibi kelâmın lehine yorumlamıştır.²³ Bu tutumunun, kelâm ilminin ve Mâtürîdî kelâmının Hanefîler arasında varlığını sürdürmesinde etkili olduğu açıktır. Özellikle yetişmiş olduğu Hanefî fakihleri ile öne çıkan Fergana bölgesinde, Mâtürîdîliğin bir temsilcisi olarak bulunması ve Mâtürîdî kelâmının temel görüşlerini kaleme aldığı *Emâlî* ile savunması ve yaymaya çalışması önemli ve değerlidir.

Üşî'nin Mâtürîdî kelâmına dair bilgilerini, öğrencilik yaptığı Buhara ve Semerkant'taki Hanefî-Mâtürîdî âlimlerden aldığı anlaşılmaktadır. Mâtürîdî kelâmını özli

20 Bu konuda bk. Abdullah Demir, *Ebû İshâk Zâhid es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi* (Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2014).

21 Kādîhan, *Fetâvâ Kādîhân*, 3: 329.

22 Fahreddin er-Râzî, *Münâzarâtü Fahriddîn er-Râzî fî bilâdi Mâverâinnehr*, thk. Fethullah Huleyf (Beyrut: Dârü'l-Maşrik, 1967), 53.

23 Üşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, 310-311.

biçimde ortaya koyan *Lübâbü'l-kelâm* adlı eserin müellifi Alâeddin el-Üsmendî, onun hocasıdır. Bir diğer hocası Ebû Sâbit Hasan b. Ali el-Pezdevî, Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî'nin yeğenidir. Hasan el-Pezdevî, babası Ebû'l-Usr'un ölümü sonrası *Usûlü'd-dîn* adlı Mâtürîdî kelâmına dair eserin müellifi amcası Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî'nin himaye ve terbiyesi altında yetişmiş ve ondan ders almıştır. Ders aldığı Ebû Abdullah Nasîrüddin Muhammed b. Süleyman el-Üşî ise *Telhîsü'l-edille* adlı hacimli kelâm eserinin müellifi Mâtürîdî âlimi Ebû İshak Zahid es-Saffâr'a öğrencilik yapan bir âlimdir. Üşî'nin hocası Muhammed b. Süleyman kanalı ile *Telhîsü'l-edille*'ye ulaşma imkanı elde ettiği söylenebilir. Zira *Bed'ü'l-emâlî*, Saffâr'ın *Telhîsü'l-edille*'sinin özeti mahiyetindedir. *el-Fetâva's-Sirâciyye*'deki kelâmî görüşleri de “eş-Şeyh el-İmam ez-Zâhid es-Saffâr” şeklinde atıf yaptığı Saffâr'ın kelâmî görüşlerini hem lafzen hem de içerik itibarıyla aynen yansıtmaktadır.²⁴ Bu bilgiler onun Mâtürîdî kelâmına dair temel kaynaklardan haberdar olduğu teyit etmektedir. Zaten kelâmî konuları şiir türünde kaleme alması, nesir olarak bile dile getirmenin oldukça zor olduğu bu tartışmalı konuları ne kadar özümlediğini ve kelâm alanına ne kadar hâkim olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca o, İmam Mâtürîdî'ye de ismen atıf yapmaktadır ve onun “Zâlim sultana âdil diyen kafir olur.” fetvasını *el-Fetâva's-Sirâciyye*'de aktarmaktadır.²⁵

Üşî'nin *Emâlî* ve *el-Fetâva's-Sirâciyye* adlı eserlerini incelediğinde onun, kelâm yöntemine ve kelim ilmine mesafeli duran Hanefîlerden ayrıştığı anlaşılabilmekte, Mâtürîdî kimliği benimsediği ve özümlediği ise tespit edilebilmektedir. Dolayısıyla onun Hanefî-Mâtürîdî olarak anılması isabetlidir ve yerinde bir nitelendirmedir. Bu nitelendirmeyi, birkaç açıdan daha teyit edebiliriz. Bunlardan ilki, itikadî alanda akla verilen değerle ilgili bir tartışmada, yer aldığı taraf ve konumdur.

Üşî, *Emâlî*'de akli kullanarak Yüce Yaratıcıyı tanımanın ve iman etmenin gerekli olduğunu, aynen Mâtürîdî gibi savunmaktadır. Bu görüşü ile fakih Hanefîlerden yana değil mütekelim Hanefîlerden diğer bir ifade ile Hanefî-Mâtürîdîlerden yana olduğunu ortaya koymuştur. Bu tartışma, lafzî değil yönetsel farklılığı ortaya koyan bir mihenk mesabesindedir. Muhammed b. Ebû Bekir Râzî, *Şerhu Bed'i'l-Emâlî*'de Hanefî-Mâtürîdîler şeklinde isimlendirdiğimiz bu anlayışı, *İyaziyye* olarak anmaktadır.²⁶

Kanaatimizce Mâtürîdî olarak nitelenmek için kelâm yöntemini benimsemeye ek olarak bu görüşün benimsenmesi de gereklidir.

وَمَا عُدُّ لَدِي عَقْلٍ بِجَهْلٍ — بِخَلْقِ الْأَسَافِلِ وَالْأَعَالِي

“Hiçbir mazereti yoktur akıl sahiplerinin, yer ve göklerin Yaratıcısını bilmemekte”.²⁷

24 Üşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, 301, 302, 307, 309, 310, 322; Ayrıca bk. Demir, *Ebû İshak es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi*.

25 Üşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, 302.

26 Muhammed b. Ebû Bekir Râzî, *Şerhu Bed'i'l-Emâlî: el-Hidâye mine'l-i'tikâd*, thk. Ebû Amr el-Hüseynî b. Ömer b. Abdürrahim (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2001), 305.

27 Ali el-Kârî, *Şerhü'l-Emâlî li-Âliyyi'l-Kârî: Dav'ü'l-me'âlî şerhu Bed'i'l-Emâlî* (İstanbul: Matbaatü'l-Âlem, 1319/1901), 29; Bekir Topaloğlu, *Sirâceddin Ali b. Osman el-Üşî Emâlî Şerhi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2008), 97.

MÂVERÂÜNNEHRÎLİ HANEFİLERİN KENDİ İÇLERİNDEKİ YÖNTEMSSEL FARKLILIKLAR		
İsimlendirme	Buhara Hanefileri Hanefiyye	İyaziyye Semerkant Hanefileri Muhakkik Hanefiler Mâtürîdiyye
Mezhebi Kimlik	Fıkıhta ve İtikatta Hanefî	Fıkıhta Hanefî - İtikatta Mâtürîdî
Kelâmla İlgili Atf Yapılan Lider	Ebü'l-Kâsım es-Saffâr (ö. 336/947)	Mâtürîdî (ö. 333/944)
Kelâm İlmine ve Yöntemine Bakış	Kelâm ilmine ve yöntemine mesafeli duruşu benimserler.	Kelâm ilmi ve yönteminin önemli ve gerekli olduğu kabul ederler.
Kelâm ve Akaid Konuları Yönelik Çalışmaları	İtikadî konuları, fıkıh kitaplarının son kısmında elfâz-ı küfür türünde fetvalarla ve küçük hacimli risalelere ele aldılar.	Kelâm eserleri ile akaid risâleleri ve manzumeleri telif ettiler.
Ebü Hanîfe Algıları	Ebü Hanîfe âhir ömründe kelâm ile uğraşmaktan tövbe-kâr oldu, sadece fıkha yöneldi, şeklinde düşünürler.	Ebü Hanîfe'in kelâm ilmiyle meşguliyeti hiç terk etmediğini ve mutlak anlamda bu ilmi yasaklamadığını düşünürler.
Tasavvuf Algıları	Zühhd ve Takva	Zühhd ve Takva
İtikadî Alanda Akla Verilen Değer	Dini tebliğ olmadan Yüce Yaratıcı'ya inanmak gerekli olmaz ve mükellefiyet başlamaz.	Dini tebliğ olmasa bile akli kullanarak Yüce Yaratıcı'ya inanmak gereklidir ve bu açıdan mükellefiyet başlar.
Siyaset ve İdare İle İlişkiler	Siyaset ve idare ile iyi ilişkiler içinde oldular. Resmi görev almaktan uzak durmadılar.	Siyasetten ve idarecilerden bilinçli olarak uzak durmayı tercih ettiler ve resmi görev almadılar.
ÖNEMLİ DEĞİŞİM: ORTAK LİDERİ BENİMSEME	“Ehl-i Sünnet’in Lideri İmam Mâtürîdî” Kelâm ilmine ve yöntemine mesafeli duran Hanefîler ile benimseyen Hanefîler yaklaşık olarak 578/1182 sonrasında İmam Mâtürîdî’yi Ehl-i Sünnet’in önderi olarak dillendirmeye başladılar. Ancak bu tarihten sonra da aynı İmam’a atf yapan Hanefîler arasında yönetsel ve kimliksel farklılık tarihi süreçte etkisini korudu.	
Mezhebi Kimlik	Fıkıhta Hanefî - İtikatta Mâtürîdî	Fıkıhta Hanefî - İtikatta Mâtürîdî
Kelâmla İlgili Atf Yapılan Lider	Ehl-i Sünnet’in Reisi İmam Mâtürîdî Atf Yapan: Kâdîhan (ö. 592/1196)	Ehl-i Sünnet’in Reisi İmam Mâtürîdî Atf Yapan: Sâbûnî (ö. 580/1184):
Kelâm İlmine ve Yöntemine Bakış	Kelâm ilmine ve yöntemine mesafeli duruşu sürdürdüler.	Kelâm ilmi ve yönteminin önemli ve gerekli olduğu anlayışını sürdürdüler.
Kelâm ve Akaid Konuları Yönelik Eserleri	İtikadî konuları, akaid risaleleri ile fıkıh veya tasavvuf eserlerinin içinde elfâz-ı küfür fetvaları şeklinde ele aldılar.	Kelâma ve Mâtürîdî kelâmına dair orijinal telifat sayısında azalma oldu. Kelâm eserlerinin şerh ve haşiyeleri ağırlıkta olmak üzere eserler yazıldı. Kader ve irade gibi konularda nadiren müstakil çalışmalar yapıldı.
Ebü Hanîfe Algıları	Ebü Hanîfe âhir ömründe kelâm ile uğraşmaktan tövbe-kâr oldu, sadece fıkha yöneldi, şeklinde düşünürler.	Ebü Hanîfe'in kelâm ilmiyle meşguliyeti hiç terk etmediğini ve mutlak anlamda bu ilmi yasaklamadığını düşünürler.
Tasavvuf Algıları	Bir tarikata mensubiyet yaygındır, denebilir.	Zühhd ve takva esaslı bir anlayışını tercih ettiler.
İtikadî Alanda Akla Verilen Değer	Dini tebliğ olmaz ise Yüce Yaratıcı'ya inanmak gerekli olmaz. Mükellefiyet başlamaz.	Dini tebliğ olmasa bile akli kullanarak Yüce Yaratıcı'ya inanmak gereklidir. Mükellefiyet başlar.

Yapılan bir araştırmada, Osmanlı'da Kânûnî sonrası dönemde medrese müfredatında resmî olarak bir değişiklik yapılmamış olmasına rağmen XVI. yüzyıldan sonra *Şerhu'l-Mevâkıf* ve *Şerhu'l-Makâsîd* tarzındaki eserler üzerine şerh ve hâşiyelerin yazılmamaya başlandığı; bunun yerine konulu telif eserlerin kaleme alındığı tespit edilmiştir. Ayrıca aynı çalışmada *Kaside-i Emalî*'nin de içinde bulunduğu *Şerhu'l-akâid*, *Fıkıh-ı Ekber*, *Kaside-i Nuniyye*, *Akâid-i Neseî* ve *Akâid-i Tahavî* gibi daha çok Mâtürîdî akâidinin öne çıkarıldığı eserlerin

yazıldığı belirlenmiştir. Bu husus, kelim öğretimiyle ilgili bir değişim olarak yorumlanmıştır.²⁸ Biz bu durumu, ortaya çıkan toplumsal ihtiyaca binaen Osmanlı âlimleri arasında Hanefî-Mâtürîdî anlayışın güçlenmesi olarak yorumlamaktayız. Bunun benzer örnekleri, Mu'tezile Ka'bi ile İsmâîliler'e kelâm savunma silahı ile mücadele etme ihtiyacının hissedildiği İmam Mâtürîdî dönemi ile Eş'ârilere karşı mücadele etme gerekliliğinin ortaya çıktığı Neseî döneminde de görülmüştür.

Üşî'nin Hanefî-Mâtürîdî din anlayışını benimsediğine ve bu anlayışa taraf olduğuna dair bir diğer konu, tekvîn sıfatı konusundaki kabulüdür. O, bu konuda İmam Mâtürîdî'nin anlayışını benimsemiştir. Bilindiği üzere Mâtürîdî kelâmcıları, Eş'ârilere farklı olarak Allah'ın yaratmasını ifade eden tekvînin O'nun ezeli bir sıfatı olduğunu savunur. Böylece onlar, Ebû Hanîfe'nin, “yaratma, diriltme, öldürme, rızık verme” şeklinde örnek vererek belirttiği fiilî sıfatları,²⁹ müstakil bir sıfat olan tekvînin taalluku olarak düşünürler. Dolayısıyla da tekvîni, Allah'ın zatıyla kâim ve kadîm olan ve fiilî sıfatları kapsayan sekizinci sübûtî sıfat olarak sayarlar. Oysa Eş'ârilere, ezeli ve müstakil bir sıfat olarak tekvînin kabul edilmesine karşı çıkarak Mâtürîdîleri bu mesele üzerinden zayıflatmaya ve gözden düşürmeye çalışırlar.³⁰ Çünkü Mu'tezile ve Eş'ârilere göre Allah mahlûkatı kudret sıfatının hâdis taallukuyla yaratmıştır. Fiilî sıfatlar, Allah'ın zâtıyla kâim olmayıp hâdistir; canlıları yaratmak, rızık vermek, onları yaşatmak veya hayatlarına son vermek gibi fiiller, ezeli kudret sıfatının yaratılmışlara taallukudur. Bundan dolayı tekvîn gerçek bir sıfat değildir.³¹ Neseî, bu tartışmada kendisi gibi tekvînin ezeli bir sıfat olduğunu düşünenleri ayrı bir noktada konumlandırarak Eş'âri, “muhaliflerimiz” diye anar.³² Bu dönemde muhtemelen Şâfiî-Eş'ârilere, tekvîni savunan Hanefîleri, tekvînin ezeli bir sıfat olarak kabul edilmesi durumunda yaratılan mükevvenatın da ezeli olmasının gerekeceğini ileri sürerek, âlemin kîdemini savunan felsefecilere benzetmektedir. Oysa Mâtürîdîler, tekvînin ezeli; yaratılan eserin ise hâdis olduğunu düşünmektedir.³³ Bu konuda yaşanan

28 Ayrıca XVI. yüzyıl sonrası Kaza ve Kader, Burhâni Temânû, Meâdi Cismânî, Rûh, İrâde-i Cüz'iyeye, Mebde ve Meâd, Redd-i Kîdem-i Âlem, Hilâfiyyat, Tehâfût, Cihet-i Vahde, Vahdet-i Vücûd, Elfâz-ı Küfür, Melek ve Cin, Kelime-i Tevhîd, Tecdidî'l-îman, İsbât-ı Sâni konuları ile nübüvvetin velilikten üstünlüğüne dair risaleler müstakil birçok risale kaleme alınmıştır. Bk. Osman Demirci, *Osmanlı Medreselerinde Kelam Öğretimi (İznik, Bursa, Edirne, İstanbul)* (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2012), 238.

29 Nu'mân b. Sâbit Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, thk. ve trc. Mustafa Öz (İstanbul: MÜ İFAV Yayınları, 1992), 70.

30 Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed Neseî, *Tebşiratü'l-edille*, (I (nşr. Hüseyin Atay) - II (nşr. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003-2004), 1: 400; Hasan b. Ebî Bekir el-Hanefî Makdisî, *Gâyetü'l-merâm fi şerhi Bahri'l-kelâm*, thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmâil - Muhammed Seyyid Ahmed Şehhâte (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs, 1432/2012), 282-284; Bu konuda ayrıca bk. Ali el-Kârî, *Dav'ü'l-me'âlî şerhu Bed'i'l-Emâlî*, 6, 35-36.

31 Fahreddin er-Râzî, *el-Muḥaṣṣal*, thk. Tâhâ Abdürreûf Sa'd (Kahire: Mektebetü'l-külliyâtî'l-Ezher, t.y.), 186-187; Sa'deddîn Mes'ûd b. Ömer Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1419/1998), 4: 169.

32 Neseî, *Tebşıra*, 1: 160, 400, 405; Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed Neseî, *Temhîd li-kavâidi't-tevhîd*, thk. Habîbullâh Hasan Ahmed (Kahire: Dârü't-tibâati'l-Muhammediyye, 1406/1986), 191-194.

33 Tekvînin ezeli kabul edilmesinin âlemin ezeli olmasını gerektirmeyeceği hk. İbn Yahyâ, *Şerhu Cümeli usûli'd-dîn*, Süleymaniye Ktp., Şehit Ali Paşa, nr. 1648/2, 55b-57b; Sâbûnî, *el-Kifâye*, 143.

tartışmalar, bölgede kelâm metodunu kullanan Hanefîlerin savunma durumuna geçmelerine, bu konuda Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye atfı yapmalarına ve kelâm ilminin tekrar ilgi odağı olmasına yol açmış görünmektedir. Bölgede bu tartışmanın canlı olduğu bir dönemde yaşayan Üşî, *Emâlî*'de tekvîn sıfatının kadim olduğunu ve mükevvenden farklı olduğunu savunmaktadır.³⁴ Bu duruşu, onun Mâtürîdî kimliği benimsediği ve Mâtürîdî kelâmını yaymaya çalıştığı tezimizi güçlendirmektedir.

صِفَاتُ الذَّاتِ وَالْأَفْعَالِ طُرًّا — قَدِيمَاتُ مَصْنُوتَاتِ الزُّوَالِ

“Allah'ın zâtî ve fiilî sıfatlarının hepsi kadîmdir, yok olmaktan korunmuştur”.³⁵

وَعَبْرَانُ: الْمَكُونُ لَا كَشْيَءٍ — مَعَ التَّكْوِينِ خُذُهُ لِإِكْتِحَالِ

“Ayrıdır [tekvîn ile mükevven]; mükevven [yaratılan], tekvîn [yaratma sıfatı] ile aynı değildir. Bu [görüştü] al ve gözlerine sürme yap [benimse].”³⁶

2. MÂTÜRÎDÎ KELÂMINA KATKILARI

Üşî'nin *Emâlî* adlı eseri, manzum türde yazılmış Mâtürîdî kelâmına dair bilinen ilk eserdir. *Emâlî*'nin sonraki dönemlerde Mâtürîdî kelâmına dair yazılan Arapça ve Türkçe akaid manzumelerine örnek olduğu söylenebilir. Hızır Bey'in (ö. 863/1459) *Kasîdetü'n-Nûniyye*'si ve İshak Zencanî'nin *Manzûmetü'l-akâid*'i bu türdeki çalışmalara örnek olarak verilebilir.

Üşî'nin neden şiir formunu tercih ettiği ile ilgili kesin bir tespit bulmak zordur. Ancak bu hususta tahminlerde bulunulabilir. Bu tahminlerimizden ilki dönemin dini-kültürel yapısı, diğeri ise Türk kültürü ile bağlantıdır. Üşî'nin yaşadığı dönemi de içeren VI. (XII.) yüzyıl, tasavvufî din anlayışının halk arasında yaygınlaştığı ve tarikatların ortaya çıktığı bir dönemdir.³⁷ Bu dönemde Abdülkâdir el-Geylânî (ö. 561/1166), Ahmed Rifâî (ö. 578/1182) ve Ahmed Yesevî (ö. 562/1166) tarafından ilk tarikatlar kuruldu ve bu dinî yapıların toplumsal hayattaki etkileri daha da arttı. Bu dönemde tasavvufî şiir ve nesir türünün yaygınlaşması ve toplum üzerinde etkiye sahip olması, Üşî'yi de bu türde eser vermeye sevk etmiş olabilir. Bir diğer husus Türkler arasında millet ve vatan sevgisi gibi önemli değerlerin şiir dili kullanılarak öğretilmesi ve nesilden nesile aktarılması geleneğinin bulunmasıdır. *Yaratılış ve Türeyiş, Göç, Ergenekon, Oğuz Kağan ve Manas*, bu kapsamda öne çıkan Türk destanlarıdır. Kırgızlar'ın milli destanı olan *Manas*'ın, esas itibarıyla 225/840 yılı civarında oluşmaya başladığı tahmin edilmektedir. 500 binden fazla mısradan oluşan destan, Kırgızlar'ın iç ve dış düşmanları, Budist Kalmuk-Moğollar, Çinliler, kısmen de Uygurlar ve Orta Asya'da yaşayan diğer Türk boylarıyla yaptıkları mücadeleleri, âdet ve inançları ile millet ve vatan sevgisinin şiir dili kullanılarak söylenişle dikkati çekmektedir.³⁸ Üşî'nin Türkler arasında bilinen ve yaygın bir etkiye sahip şiir formunu

34 Ali el-Kârî, *Dav'ü'l-me'âlî şerhu Bed'i'l-Emâlî*, 6.

35 Bu dizenin tercümesi, merhum Bekir Topaloğlu'nun eserinden alınmıştır. Bk. Topaloğlu, *Emâlî Şerhi*, 32; Ali el-Kârî, *Dav'ü'l-me'âlî şerhu Bed'i'l-Emâlî*, 6.

36 Ali el-Kârî, *Dav'ü'l-me'âlî şerhu Bed'i'l-Emâlî*, 25; Topaloğlu, *Emâlî Şerhi*, 120.

37 Orhan F. Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, 15-16.

38 “Manas Destanı eski Kırgızlar'ın iç ve dış düşmanları, Budist Kalmuk-Moğollar, Çinliler, kısmen de Uygurlar ve Orta Asya'da yaşayan diğer Türk boylarıyla yaptıkları mücadelelerin, derin millet ve vatan sevgisinin şiir dili kullanılarak söylenişle dikkati çekmektedir. Destan, kopuz çalıp türküler

kullanarak İslam akaidini ve Mâtürîdî anlayışını, geniş halk kesimlerine ulaştırmayı hedeflediği söylenebilir. Zaten kendisi de şiir formunun sözünün etkisini artırdığını *Emâlî*'de dile getirmiştir.

لَقَدْ أَتَيْتُ لِلتَّوْحِيدِ نَظْمًا — بَدِيعَ الشَّكْلِ كَالسَّحْرِ الْخَالِلِ

“Tevhid ilmine, sihrin cazibesine benzeyen şiir elbisesi giydirdim.”³⁹

Bilindiği üzere Hz. Peygamber'in “Sözün öylesi vardır ki büyü gibi etkilidir.”⁴⁰ hadisi bulunmaktadır. Üşî, tevhid konularını sihir gibi etkili bir söz dizimi içinde anlattığını belirtirken söz konusu hadise atıf yapmaktadır.

يُسَلِّي الْقَلْبَ كَالْبَشْرِ بِرُوحٍ — وَيُخَيِّ الرُّوحَ كَالْمَاءِ الزُّلَالِ

“Manzumem, insanın gönlünü huzur müjdesi gibi ferahlatır; ruhun hayatietini de tatlı su gibi devam ettirir.”⁴¹

Üşî, manzumenin okuyucunun kalbine huzur ve ruhuna hayatiet getirdiği belirterek sağlam ve doğru itikadın olumlu etkilerine işaret etmektedir. Bu ifadeler, savunduğu itikadî görüşlerin isabetli olduğunu ve insanları huzur ve mutluluğa kavuşturacağını düşündüğünü göstermektedir.

فَخَوْضُوا فِيهِ حِفْظًا وَاعْتِقَادًا — تَنَالُوا جَنَسَ أَصْنَافِ الْمَنَالِ

“Ezberlemek ve muhtevasına inanmak için manzumenin denizine dalın ki Allah'ın türlü nimetlerine nail olasınız.”⁴²

“Dalmak (خَوْضًا)” kelimesini özellikle kullanarak kelâmî tartışmalara dair görüşleri içeren bu metnin özümsemesini istemektedir. Oysa kelâm karşıtı Hanefîler ve Ashâbü'l-hadis, “kelâma dalmaktan” insanları engellemeye gayret etmektedirler. Örneğin kelâm karşıtı bir Hanefî olan Saîd el-Üstüvâî (ö. 432/1041) “Meşâyihimiz kelâma dalmaktan (havz) uzak durmuştur. İtikadî konularda nakille iktifa etmek övülen bir tutumdur. Kelâmla ilgilenildiğinde ihtilâfî konulara girilmiş olur. En doğru yol, kelâmdan uzak durmaktır”. demektedir.⁴³ Üşî ise ezberlenmesi ve muhtevasına inanılması için manzumenin denizine dalınması öğütlemektedir. Bu tutumu ve kelâmı yayma gayreti, onun Mâtürîdîliği en önemli katkısıdır. Zaten *Emâlî*'yi *el-Hidâye mine'l-î'tikâd* adıyla şerh eden Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî (ö. 666/1268'den sonra) de Üşî'nin anlayışını devam ettirerek kelâm ilminin öğrenilmesini teşvik etmektedir.⁴⁴

söyleyerek anlatan, el kol ve baş hareketleriyle destan kahramanlarının konuşmalarını yer ve olaya uygun biçimde ses tonlarıyla canlandıran, ozan-âşık-meddah-aktör karışımı meziyetleri bünyesinde toplayan ‘Nagız Manasçılar’ adı verilen sanatçılar tarafından kesintisiz olarak ancak altı ayda söylenip tamamlanabilmektedir.” Bk. Tuncer Gülensoy, “Manasa Destanı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 557-558.

39 Ali el-Kârî, *Dav'ü'l-me'âlî şerhu Bed'i'l-Emâlî*, 44; Topaloğlu, *Emâlî Şerhi*, 151.

40 Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 1: 269, 273, 303. Buhârî, “Tıb”, 51; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 86-87.

41 Bu dizinin tercümesi, merhum Bekir Topaloğlu'nun eserinden alınmıştır. Bk. Topaloğlu, *Emâlî Şerhi*, 151; Ali el-Kârî, *Dav'ü'l-me'âlî şerhu Bed'i'l-Emâlî*, 44.

42 Bu dizinin tercümesi, merhum Bekir Topaloğlu'nun eserinden alınmıştır. Bk. Topaloğlu, *Emâlî Şerhi*, 152.

43 Üstüvâî, *Kitâbü'l-î'tikâd*, 199-212, 213-232.

44 Muhammed b. Ebû Bekir Râzî, *Şerhu Bed'i'l-Emâlî: el-Hidâye mine'l-î'tikâd*, thk. Ebû Amr el-Hüseynî b. Ömer b. Abdürrahim (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2001), 25-27.

Üşî'nin yaşadığı Fergana vadisi Semerkand ve Buhara'dan sonra o dönemde Hanefîliğin ikinci merkezi olarak kabul edilmektedir. Bu bölgede *el-Mebhut*'un müellifi İmam Serahsî ve *el-Hidaye*'nin müellifi Burhaneddin el-Mergınanî (ö. 593/1197) gibi etkili âlimler yetişmiştir. Bu bölgede yetişen Özkentli Fahreddin Kadıhan'ın (ö. 592/1196) da kelâma mesafeli durduğu bilinmektedir. Burhaneddin el-Mergınanî'nin ise kelâm alanında herhangi bir çalışması bilinmemektedir. Fergana Vadisi'nde Mâtürîdî kelâmına dair görüşleri yaymaya çalışan bilinen en etkili âlim ise Üşî'dir. Onun memleketi Fergana vadisinde kelâm alanında ihtiyaç hissettiği ve bunun gidermeye çalıştığı düşünülebilir. Dolayısıyla Üşî'nin önemli bir katkısı, Mâtürîdî kelâmının Fergana vadisi başta olmak üzere Hanefîler arasında bilinmesindeki etkisidir. *Emâlî*'nin üzerine pek çok şerh yazılması, Türkçe ve Farsça gibi dillere tercüme edilmesi ve dünyanın farklı kütüphanelerinde pek çok yazma nüshalarının bulunması, *Emâlî*'nin zaman içinde etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (ö. 1186/1772) medrese öğrencilerine *Emâlî*'nin ezberlenmesini tavsiye ettiği ve XVI. Yüzyıldan itibaren Osmanlı âlimleri arasında *Emâlî* üzerinde çalışma yapanların arttığı da bilinmektedir.

*Hıfz et Emâlî hem Fıkh-ı Ekber
İlm-i kelâmdan hem kalma hali
Şerhu'l-Akâid bil hem Hayâlî
Bil Hikmetu'l-ayn u Mirzâcânî İsbât-ı vâcib lâzım bil ânu*

Emâlî'de elfaz-ı küfürle ilgili görüşler de yer almaktadır. Daha ziyade fetvâ kitaplarında yer alan bu tür fetvâların, şiir formundaki bu eserde yer alması, onun halka doğru itikadı öğretme ve onları uyarma hedefi kapsamında değerlendirilebilir.

وَمَنْ يَتَوَّارْتَدَا بَعْدَ دَهْرٍ — يَصْرُ عَنْ دِينٍ حَقٍّ ذَا أَنْسِلَالٍ

“Kısa veya uzun bir süre sonra dinden çıkmaya niyet eden kimse, hemen o anda hak dinden sıyrılıp çıkmış sayılır”.⁴⁵

وَلَفْظُ الْكُفْرِ مِنْ غَيْرِ اخْتِقَادٍ — بِطَوَّعِ رَدِّ دِينٍ بِاغْتِفَالٍ

“İfade ettiği mânâyı benimsemeden ve icbar altında kalmadan küfrü gerektiren bir söz sarf etmek, gaflet ve cehaletle dini reddetme konumuna gelir.”⁴⁶

وَلَا يَحْكُمُ بِكُفْرِ خَالٍ سَكْرٍ — بِمَا يَهْدِي وَيُلْغُو بِارْتِجَالٍ

“Sarhoşluk halinde şuursuzca ve yerleşmiş bir fikre dayanmadan söylediği sözler sebebiyle sarhoşun küfrüne hükmedilmez”.⁴⁷

Bu tür fetvâlar, Eş'ârîlerin telif ettiği akaid eserlerinde yer almaz. Topaloğlu bu durumu, Mâtürîdî kelâmcılarının çoğunun aynı zamanda fakih olması ve Hanefî fıkıhındaki meseleden hareket ederek sonuca ulaşma yöntemine yatkınlıkları ile açıklamaktadır.⁴⁸

45 Bu dizenin tercümesi, merhum Bekir Topaloğlu'nun eserinden alınmıştır. Bk. Topaloğlu, *Emâlî Şerhi*, 115; Bu konuda bk. Ali el-Kârî, *Dav'ü'l-me'âlî şerhu Bed'i'l-Emâlî*, 32.

46 Bu dizenin tercümesi, merhum Bekir Topaloğlu'nun eserinden alınmıştır. Bk. Topaloğlu, *Emâlî Şerhi*, 117; Bu konuda bk. Ali el-Kârî, *Dav'ü'l-me'âlî şerhu Bed'i'l-Emâlî*, 33.

47 Bu dizenin tercümesi, merhum Bekir Topaloğlu'nun eserinden alınmıştır. Bk. Topaloğlu, *Emâlî Şerhi*, 118; Bu konuda bk. Ali el-Kârî, *Dav'ü'l-me'âlî şerhu Bed'i'l-Emâlî*, 34.

48 Topaloğlu, *Emâlî Şerhi*, 117.

Ûşî'nin verdiği elfaz-ı küfürle ilgili diğer fetvaları, 2 Muharrem 569/13 Ağustos 1173'te Oş'ta telifini tamamladığı⁴⁹ *el-Fetâva's-Sirâciyye*'nin “Kerahet ve İstihsan” kitabının ilk bâbı olan “Mesâil-i İtikâdiyye” kısmında yer almaktadır. Taklidi iman sahihtir, şeklindeki itikadi hükümler, Mâtürîdî din anlayışı ile uyumludur.⁵⁰ *el-Fetâva's-Sirâciyye*'de Arapça'nın dışında herhangi bir dilde kıraat caizdir,⁵¹ kunut duası Farsça veya başka bir dilde de okunsa caizdir,⁵² secde âyeti Farsça okunsa ve dinleyen anlasa secde gerekir; diğer türlü gerekmez⁵³, şeklindeki dönemin sosyo-kültürel durumunu da yansıtan fikhî fetvalar, Batı Karahanlılar dönemi sosyokültürel hayatına dair veriler içermesi nedeniyle incelenmeye değerdir.

Zâhid es-Saffâr'ın *Telhîsü'l-edille* adlı kelâm eseri ile Ebû Hafs Ömer en-Neseî'nin *Akâid*'ine içerik açısından benzeyen *Emâlî*'de, “Hz. Aîşe-i Sıddîka'nın bazı hasletlerde Fatımatü'z-Zehra üzerine üstünlüğü vardır.” şeklindeki Mâtürîdî kaynaklarda ilk kez öne çıktığını düşündüğümüz bir görüş de yer almaktadır.

وَالصَّبِيَّةُ الرَّجْحَانُ فَأَعْلَمُ — عَلَى الرَّجْمَاءِ فِي بَعْضِ الْجَلَالِ

“Âîşe-i Sıddîka'nın bil ki bazı hasletlerde Fâtımatü'z-Zehra'ya üstünlüğü vardır.”⁵⁴

Oysa Ehl-i sünnet âlimleri bu iki hanım sahabe arasında ayırım yapmamaktadır. Ûşî'nin hangi sâikle bu görüşü dillendirdiği ve yaymaya çalıştığı tam olarak tespit edilememiştir. Ancak Hz. Âîşe'nin 2210 hadis ile en çok rivayette bulunan hanım sahabe olduğu dikkate alınarak ilimdeki üstünlüğünün kastedildiği düşünülebilir.

Ûşî, peygamberlerin masumiyeti tartışması hususunda ise “Peygamberler, kasten (âmden) âsi olmaktan korunmuşlardır.” ifadesi ile kısa, öz ve ilkesel bir yaklaşım sergilemiştir.

وَإِنَّ الْأَنْبِيَاءَ لَقِيَ أَمَانٌ — عَنْ الْعَصِيَّانِ عَمْدًا وَانْعِزَالِ

“Muhakkak ki peygamberler kasten Allah'a âsi olmaktan ayrıca nübüvvet mertebesinde düşmekten korunmuşlardır.”⁵⁵

Onun bu görüşüne, bir Mısırlı ile kavga eden İbrânî'ye yardım ederken Hz. Musa'nın Mısırlı'nın ölümüne sebep olması örnek olarak verilebilir. Sonuç itibarı ile Mısırlı bir kişinin ölümüne sebep olmakla birlikte, ona müdahale ederken öldürme niyeti ve kastının bulunmaması, bu fiili kasten öldürme eyleminden ayırmaktadır. Sonuç olarak Ûşî, peygamberlerin kasten günah işlemeyeceklerine dikkat çekerek onların “güvenilirliklerine halel gelmeyeceğine” “kasden” kelimesi ile veciz bir vurgu yapmaktadır.

SONUÇ

Ali b. Osman el-Ûşî, İmam Mâtürîdî'nin kelâm yöntemini benimseyen Batı Karahanlılar dönemi Hanefî âlimlerinden biridir. *Emâlî* manzumesi, Zâhid es-Saffâr'ın Mâtürîdî kelâmına dair eseri *Telhîsü'l-edille*'nin özeti mahiyetindedir. *Emâlî*, dönemin rağbet

49 Wilferd Madelung, “al-Ûshî”, *Encyclopaedia of Islam*, 2. Baskı, ed. P. Bearman v.dğr., erişim: 19 Nisan 2018, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_7744.

50 Ûşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, 301-305.

51 Ûşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, 74.

52 Ûşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, 115.

53 Ûşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, 91.

54 Topaloğlu, *Emâlî Şerhi*, 85; Ali el-Kârî, *Dav'ü'l-me'âlî şerhu Bed'î'l-Emâlî*, 26.

55 Topaloğlu, *Emâlî Şerhi*, 69.

gören tasavvuf edebiyatı formu olan manzum türde yazılmış Mâtürîdî kelâmına dair bilinen ilk eserdir. *Emâlî*'nin sonraki dönemlerde Mâtürîdî kelâmına dair yazılan akaid manzumelerine örnek olduğu söylenebilir. *Emâlî* kasidesi, Mâtürîdî kelâmına dair görüşlerin öğrenilmesi, öğretilmesi ve yaygınlaşmasında önemli bir yere sahiptir. *Emâlî*'nin üzerine pek çok şerh yazılması, Türkçe ve Farsça gibi dillere tercüme edilmesi ve dünyanın farklı kütüphanelerinde pek çok yazma nüshalarının bulunması, bu etkinin bir kanıtı olarak ifade edilebilir. O, Mâtürîdî kelâmına dair görüşleri, *Emâlî* ve *el-Fetâva's-Sirâciyye*'de ele alarak bunların bilinmesi ve yaygınlaşması için gayret gösterdiği anlaşılmaktadır. Eserlerinde şahısları hedef alarak değil fikirler üzerinden bir mücadele yürüttüğü tespit edilebilmektedir. Çalışmalarında mezhep ismini bile nadiren belirtmesi bunu teyit etmektedir. Kelâm aleyhtarlığının Hanefîler arasında güçlendiği bir dönemde yaşayan Üşî'nin *el-Fetâva's-Sirâciyye* adlı eserinde kelâm ilminin dinen yasaklanmadığını ifade ederek bu ilim aleyhinde nakledilen rivayetleri cevaplandırmasının, kelâm ilminin ve Mâtürîdî kelâmının Hanefîler arasında benimsenmesinde olumlu etkide bulunduğu düşünülmektedir. *Emâlî*'nin şerh ve tercümeleri üzerinde yapılacak kapsamlı akademik araştırmalar, Üşî'nin Hanefî-Mâtürîdî din anlayışına katkılarını daha da belirginleştirecektir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Ali el-Kârî. *Şerhü'l-Emâlî li-Âliyyi'l-Kârî: Dav'ü'l-me'âlî şerhu Bed'i'l-Emâlî*. İstanbul: Matbaatü'l-Âlem, 1319/1901.
- Demir, Abdullah. *Ebû İshâk es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2018.
- Demir, Abdullah. *Ebû İshâk Zâhid es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi*. Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2014.
- Demir, Abdullah. "Mâtürîdî Âlimi Ebû İshâk Zâhid es-Saffâr'ın Kelâm Müdâfaası". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/1 (Haziran 2016): 445-502. <https://doi.org/10.18505/cuifd.12582>.
- Demir, Abdullah. "Mâtürîdî Gelen-ekinin Teşekkül Sürecinin Teorik Temelleri: Mâverâünnehirli Müttekellim Hanefîlerin Din Anlayışı". in *Felsefesi Açısından Mâtürîdî Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi III = Philosophy of Religion and Mâtürîdî: Classical and Contemporary Texts III*. Ed. Recep Alpyağıl. 19-48. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Demirci, Osman. *Osmanlı Medreselerinde Kelâm Öğretimi (İznik, Bursa, Edirne, İstanbul)*. Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2012.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. *el-Fıkhü'l-ekber*. Thk. ve trc. Mustafa Öz. İstanbul: MÜ İFAV Yayınları, 1992.
- Fahreddin er-Râzî. *el-Muḥaṣṣal*. Thk. Tâhâ Abdürraûf Sa'd. Kahire: Mektebetü'l-külliyâtî'l-Ezher, t.y.
- Fahreddin er-Râzî. *Münâzarâtu Fahriddîn er-Râzî fî bilâdi Mâverâinnehr*. Thk. Fethullah Huleyf. Beyrut: Dârü'l-Maşrik, 1967.
- Gülensoy, Tuncer. "Manasa Destanı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 557-558. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- İbn Yahyâ. *Şerhu Cümeli usûli'd-dîn*. Şehit Ali Paşa, 1648/2: 18a-168b. Süleymaniye Ktp.
- Kâdîhan, Fahreddîn Hasan b. Mansûr el-Özkendî. *Fetâvâ Kâdîhân*. Thk. Sâlim Mustafa el-Bedrî. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1865.
- Keşşî, Ebû Şekûr Muhammed b. Abdüsseyyid es-Sâlimî el-. *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd*. Şehit Ali Paşa, 001153: 1a-217b. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Köprülü, Orhan F. *Türk Edebiyatı'nın İlk Mutasavvıflar*.
- Madelung, Wilferd. "al-Üşî". *Encyclopaedia of Islam*. 2. Baskı. Ed. P. Bearman v.dğr. Erişim: 19 Nisan 2018. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_7744.

- Makdisî, Hasan b. Ebû Bekir el-Hanefî. *Gāyetü'l-merâm fî şerhi Bahri'l-kelâm*. Thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmâil - Muhammed Seyyid Ahmed Şehhâte. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs, 1432/2012.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vilâtü'l-Ḳur'ân*. İlmî Kontrol: Bekir Topaloğlu, nşr. Ahmet Vanlıoğlu v.dğr. I-XVII, İstanbul: Mizan Yay., 2005-2010.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Bahrü'l-kelâm*. Thk. Veliyyüddîn M. Sâlih el-Farfûr. Dimeşk: Mektebetü'l-Farfûr, 1421/2000.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tebşîratü'l-edille*. I (nşr. Hüseyin Atay) - II (nşr. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003-2004.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Temhîd li-ḳavâidi't-tevhîd*. Thk. Habîbullah Hasan Ahmed. Kahire: Dârü't-tibâati'l-Muhammediyye, 1406/1986.
- Pezdevî, Ebü'l-Yûsr Muhammed b. Muhammed. *Uşûlü'd-dîn*. Thk. Hans Peter Linss. Kahire: Dâru İhyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, 1383/1963.
- Râzî, Muhammed b. Ebû Bekir. *Şerhu Bed'i'l-Emâlî: el-Hidâye mine'l-î'tikâd*. Thk. Ebû Amr el-Hüseynî b. Ömer b. Abdürrahim. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2001.
- Sâbûnî, Nûreddin Ahmed b. Mahmûd. *el-Kifâye fî'l-hidâye*. Thk. Muhammed Aruçi. İSAM Yayınları, 1435/2014.
- Saffâr, Ebû İshâk İbrâhim b. İsmâil ez-Zâhid es-. *Telhişü'l-edille li-ḳavâidi't-tevhîd*. Beyrut: el-Ma'hedü'l-Almânî li-ebhâsi's-Şarkiyye, 1432/2011.
- Semerkandî, Muhammed b. Yûsuf. *el-Mülteḳaṭ fî'l-fetâva'l-Ḥanefiyye*. Thk. Mahmûd Nassâr-Seyyid Yûsuf Ahmed. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1420/2000.
- Teftâzânî, Sa'deddîn Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu'l-Maḳâşid*. Thk. Abdurrahman Umeyre. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1419/1998.
- Topaloğlu, Bekir. *Sirâceddin Ali b. Osman el-Üşî Emâlî Şerhi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2008.
- Üşî, Sirâcüddîn Alî b. Osmân. *el-Fetâva's-Sirâciyye*. Thk. Muhammed Osmân el-Bestevî. Güney Afrika: Dârü'l-ulûmi'z-Zekeriyya, 1432/2011.
- Üsmendî, Alâeddin Muhammed b. Abdilhamîd. *Lübâbü'l-kelâm*. Thk. M. Sait Özervarlı. İstanbul: İSAM Yay., 2005.
- Üstüvâî, Sâid b. Muhammed. *Kitâbü'l-î'tikâd: Akidetün mervîyyetün anhu el-İmâmü'l-A'zam*. Thk. Seyit Bahçıvan. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1426/2005.